

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

ДЕЙНОСТТА НА РУСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО ПО
НАСТАНЯВАНЕТО И УСТРОЙВАНЕТО НА
БЕСАРАБСКИТЕ БЪЛГАРИ В ПРИАЗОВИЕТО
(60-те – началото на 70-те години на XIX в.)

Владимир Турков

Приазовският район заема важно място в колонизаторските планове на Русия. От втората половина на XVIII в. на неговата територия започват да възникват немски, италиански, френски, гръцки, еврейски, полски, български, молдавски, сръбски селища. През 1861–1862 г. в Приазовието се заселват българите, преселващи се от “отцепения” от Бесарабия район, който според Парижкия трактат от 1856 г. преминава от Руската империя към Молдавското княжество¹. Тези заселници създават 36 колонии в Бердянски и Мелитополски уезди и 1 колония в Днепровски уезд на Таврическа губерния. Общият брой на населението в тези колонии е 17 000 души². По данни от 10-тата ревизия бесарабски българи живеят в следните селища на Бердянски уезд: Ивановка, Райновка, Преслав, Богдановка, Степановка, Фьодоровка, Инзовка, Диановка, Марино, Бановка, Троян, Софиевка, Андреевка, Палаузовка, Петровская, Николаевка, Анновка, Манойловка, Зельюная, Романовка, Вячеславовка, Гюневка, Елизаветовка, Радуловка, Надежная, Гирсовка, Нельговка, Дунаевка, Девненская, Георгиевка, Цареводар, Строгановка, Еленовка, Варваровка, Михайловка, Бердянск; в селищата Дмитриевка, Александровка, Волканешти, а също и в Болград на Мелитополски уезд и Георгиевка на Днепровски уезд³.

Въпросите, засягащи причините и хода на преселването на бесарабските българи в таврийските степи, са обстойно разгледани в историческата литература⁴, но политиката на руското правителство, насочена към адаптирането на колонистите към новите условия на живот, все още не е предмет на

самостоятелно изследване. Във връзка с това задачата на настоящата разработка е да се проучи дейността на руското правителство, свързана с настаняването на бесарабските българи в Приазовието през 60-те – началото на 70-те години на XIX в., която се осъществява от Министерството на държавните имоти, оглавявано от министър М. Н. Муравъов. В статията е отделено внимание и на положението на българските преселници след императорския указ от 4 юни 1871 г. На основание на утвърдения от Александър II “Устав за земските повинности” българите-колонисти преминават в категорията на селяните-собственици.

Използваните от автора източници за изпълнението на посочената задача са почерпани от фондовете на Руския държавен исторически архив (РГИА) в Санкт Петербург. В тях се съхраняват значително количество документи, разкриващи дейността на Министерството на държавните имоти и участието на други ведомства и местни органи на властта в решаване на въпросите, възникващи по настаняването на българите.

Масовото заселване на Приазовието с бесарабски българи е пряко свързано с емигрирането на татарите от Крим и Приазовието във владенията на Османската империя. За периода 1860–1862 г. правителствените чиновници издават 104 211 паспорта за мъже и 88 149 за жени на преселващи се в Турция татари и ногайци⁵. Според списание “Руски вестник” общият брой на напусналото границите на Русия татарско население повлиява негативно върху икономическото състояние на целия регион, тъй като “... поражда недостиг на работна ръка за обработването на земята”⁶.

Трябва да се отбележи фактът, че спрямо другите преселници в Приазовието правителството показва предпочитание към българите от “отцепения участък” на Бесарабия и българите от балканските владения на Османската империя. Така например министърът на държавните имоти М. Н. Муравъов предлага на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор А. Г. Строганов да се заделят по 60 десетини земя на семейство само на “българите от бившите... колонии”, които се преселват от Молдавското княжество⁷. Българите от Видинския пашалък получават по 12 десетини на семейство, а руските преселници – по 9 десетини⁸.

Видният учен Н. С. Державин, чиито научни интереси обхващат и изучаването на историята и битата на българите в Приазовието, пише, че “новата местност... посреща недружелюбно своите бъдещи питомци, които са принудени да се заселят в полуразрушените татарски аули, да започнат от самото начало обзавеждането на своето домакинство”⁹. Определяйки перспективите за устройването на колонистите в стопанско отношение, командированият в Новорусийския край чиновник от Азиатския департамент на

Министерството на външните работи П. Н. Стремоухов отбелязва, че колонистите възнамеряват да закупят вършитбени, сеячни, жътварски и сенокосни машини, да насадят градини и лозя, да започнат строителство на къщи¹⁰. Стопанството на българите на новото място е аналогично на създаденото вече от тях в Бесарабия. Преобладават скотовъдството и овцевъдството. Обработваемата земя през първите години на заселване не превишава 12–15 десетини на домакинство¹¹.

Като отчита факта, че по-голямата част от славяните, преселващи се в Русия, са православни, Светият синод се разпорежда “техни преосвещенства Херсонски, Кишиневски, Екатеринославски и Таврически да предоставят свободно свещенически места на българските и другите славянски свещеници в енориите, в които се заселват българи и славяни...”¹². Такова разрешение от “епархиалното началство” получават трима свещенослужители. Малко покъсно аналогично разрешение е дадено на свещениците, пристигнали от колониите Кайраклии, Ташбунар, Бановка и Стари Троян¹³.

Медицинското обслужване на новите колонии се осъществява от двама окръжни лекари. Единият е настанен в Мелитопол, а другият в Бердянск. В помощ на лекарите са назначени 5 фелдшери. За снабдяването на българите с медикаменти се създават 3 аптеки, освен това медиците се снабдяват и от пътуващи аптеки¹⁴. В повечето колонии са построени мелници, а във всички – селски пощи¹⁵.

От 1 януари 1863 г. на българите се разрешава “производството и продажбата на тютюн, вино и ракия”¹⁶. Това решение на руските власти допринася не само за развитието на лозарството и винарството сред преселниците, но дава възможност средствата, получени от продажбата на тази продукция, да се използват за други нужди, свързани със строителството на жилищни и обществени сгради, за закупуване на хранителни продукти, семена, впрегатни животни за селскостопанските работи и т. н.

Положителните очаквания от дейността по устройването на преселниците от Молдавското княжество са помрачени от неблагоприятните природни условия, свързани с продължителната суша през 1862–1863 г. Това обстоятелство затруднява просперирането на основния за преселниците отрасъл на стопанството – животновъдството, тъй като пашата и фуражът се оказват недостатъчни за оцеляването на добитъка. За да се запазят стадата, на 2 ноември 1863 г. министърът на държавните имущества А. А. Зеленов взема решение за отделянето на 27 000 рубли от фонда на Попечителния комитет на чуждите заселници в южния край на Русия за “осигуряването на хранителни запаси за добитъка”¹⁷. Като допълнителна помощ самото ведомство на А. А. Зеленов заделя от своите средства 10 000 рубли за закупуването на хлябно

зърно и “до 13 000 рубли от капитала на фонда по преселването на славяните” за доставянето на зеленчуци¹⁸.

Финансовата помощ на правителството се оказва недостатъчна поради сушата и във връзка с това през 1864 г. ръководството на ведомството на държавните имоти разрешава снабдяването на бедстващите преселници да става от близките селски и колонистки магазини на Таврическа и Екатеринославска губерния, като “тези разходи се възстановят... с хлебно зърно... от Полтавска и Екатеринославска губерния...”¹⁹.

Като взема предвид необходимостта от голям обем доставки от зърно, Министерството на държавните имоти се обръща за помощ към частно лице – към търговеца I-ва гилдия от Санкт Петербург И. Г. Фронштейн, с който на 6 юли 1864 г. е сключен договор за доставянето на “не по-малко от 18 796 четвъртини различни видове зърнени култури”²⁰. През август и септември 1864 г. условията по договора за доставка на зърно на колонистите са изпълнени²¹. Така благодарение на сътрудничеството на руското правителство с частния търговски капитал за кратък срок на всички преселници е осигурено хлебно зърно до новата реколта.

За изясняване на положението в новите славянски селища на Таврическа губерния през 1865 г. там е командирован един от съветниците на министъра на държавните имоти, действащият държавен съветник В. А. Иславин. След инспекторската си обиколка той отбелязва, че независимо от продължилата четири години слаба реколта, новите колонии са устроени добре, особено тези, в които живеят преселниците от бившите Бесарабски селища²². По този начин В. А. Иславин отделя измежду масата други заселници българите, преселили се в Русия от Молдавското княжество. Той пише: “... бесарабските българи... се отличават от другите със своето трудолюбие, спокоен домашен живот, спретнатост на домовете и не причиняват безпокойства на местната управа”²³. В отчета си за пътуването В. А. Иславин информира също, че лошите реколти през последните години са породили съмнения сред населението относно доброто качество на раздадената му земя. Във връзка с това някои колонисти се обръщат към В. А. Иславин с молба да им се разреши да се преселят в Кавказ, където според слуховете имало много свободна земя. В. А. Иславин обаче категорично отказва тези молби с аргумента, че “вече прекалено много пари и труд са изразходвани за настаняването им...”²⁴. Тази твърда позиция не означава, че не се извършват някои преселвания на нови земи в пределите на губернията, тъй като, въпреки усилията на правителството, насочени към окончателното установяване на преселниците, заселниците от българските бесарабски колонии периодически изразяват своето недоволство от качеството на земята, която им е отредена. Така

например на 12 март 1867 г. в Първия департамент на Министерството на държавните имоти постъпва информация от Попечителния комитет на пуждите преселници в юга на Русия, че жителите на колонията Нельговка молят за разрешение да се преселят на пустеещите земи на участъка Кагач-2, като мотивират молбата си с твърдението, че страдат “от лоши реколти вследствие на недоброкачествеността на земята, която им се е паднала при земеразделянето”. По този повод е образувана комисия, оглавявана от надзорника на българо-руските колонии, попечителния асесор Гладун. В акта, съставен след приключване работата на комисията, се признава недоброкачествеността на земята в колонията Нельговка, която е разположена в близост до солен лиман, и се потвърждава наличието на солена вода в много от кладенците, която е непригодна за употреба. Информирайки министерството за ситуацията в колонията Нельговка, Попечителният комитет ходатайства да се даде разрешение на колонистите за преселване в участъка Кагач-2²⁵. Министерството разглежда искането на жителите на колонията и на 2 май 1867 г. директорът на Първия департамент на Министерството на държавните имоти, действащият държавен съветник Черепнин, удовлетворява молбата²⁶.

Друг проблем, с който се сблъсква руското правителство, са настойчивите молби от страна на новите славянски заселници “за разделяне на семействата и предоставяне на нови парцели земя и парични средства за устройването и обзавеждането на новосъздадените домакинства”. По този въпрос на 29 март 1869 г. Попечителният комитет изпраща искане до Департамента по проблемите от общ характер към Министерството на държавните имоти, в което моли да се сложи край на домогванията от този род, да се разпространят във всички колонии известия за прекратяване бъдещите молби на преселниците по този въпрос. Попечителният комитет основава искането си на твърдението, че са изминали повече от 6 години от преселването на българите тук, в течение на което вече е изяснен “размерът на парите и парцелите земя съобразно състава на техните семейства...”²⁷. На 4 април 1869 г., след като разглежда молбата на Попечителния комитет, директорът на Департамента по проблемите от общ характер към Министерството на държавните имоти М. Н. Медем дава указания да се преустанови приемането на молби за разпределяне на нови поземлени парцели²⁸.

През 1869 г. на Министерството на държавните имоти се налага да разреши проточилия се въпрос относно перспективата за създаване на нова търговско-занаятчийска колония от български преселници от Бесарабия. Този въпрос възниква във връзка с предложението на българите от “отцепения район”, заселили се в Бердянски уезд, по неговото решение дълго се отлага.

Преселниците планират да основат колония от около 400 къщи на брега на Азовско море с пристанище за плавателни съдове. Колонистите възнамеряват да прехвърлят тук главното местно управление и окръжния съд, да отворят банка и открит пазар. В плановите се предвижда още издигането на храм и учредяването на висше училище. За да се основе тази колония, е необходимо "да се отдели от колонистките земи парцел с размери 2400 десyatини"²⁹. Българските преселници избират и депутати, които да се явят пред пристигналия в Одеса Александър II с молба за съдействие при основаването на колонията. На 23 септември 1869 г. колонистите информират А. А. Зеленов за своите намерения³⁰.

Всички усилия на бесарабските българи в тази насока независимо от подкрепата на Н. Стремоухов се оказват безрезултатни. В своето послание до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор П. Е. Коцеб А. А. Зеленов отклонява молбата на колонистите, като обяснява решението си с твърдението, че и по-рано министерството е правило опити за създаването на такива колонии, които обаче се оказвали неуспешни³¹.

Заедно с грижата за стопанското благоустройство на българските колонии ведомството на държавните имоти частично изпълнява и фискално-полицейски функции, като се старее да предпази жителите от всевъзможни слухове, разпространявани според мнението на чиновниците от ведомството, от "неблагонадеждни преселници". Като пример може да се посочи делото "за преселването на бившия волонтир Иля Дадоверин от преминалата към Молдавия колония Вайсал". Последният още от 1863 г. моли да бъде причислен към състава на една от колонии от бесарабски българи в Таврическа губерния. Докато искането на Дадоверин се разглежда във висшите инстанции на Министерството на държавните имоти, той е уличен в разпространяването на слухове в българските селища, че правителството е разрешило на отделни колонисти да се преселят в Кавказ. Спрямо Иля Дадоверин е повдигнато обвинение в разпространяване на лъжливи слухове, дискредитиращи политиката на правителството по отношение на колонистите, назначено е следствие, което завършва със съдебно дирене. На 22 август 1870 г. Таганрогският окръжен съд осъжда бившия волонтир да заплати глоба от 25 рубли³². Като взема под внимание съдебното решение, на 17 октомври 1870 г. Департаментът по проблемите от общ характер към Министерството на държавните имоти излиза с предложение към Попечителния съвет да не се зачислява Иля Дадоверин в никоя от новите колонии³³.

Важно място в дейността по устройването на българите-колонисти заемат въпросите, свързани с образованието и обучението на преселниците.

Независимо от това, правителството въобще не отделя средства за построяването на училища, за заплати на учителите или за закупуването на учебници. Тези дейности са оставени на отговорността и благоволенieto на колонистките общества. Отначало ролята на държавата в тази сфера е сведена до осъществяването на допълнителен контрол върху образованието в българските колонии. На 21 ноември 1864 г. попечителят на Одеския учебен окръг А. А. Арцимович изпраща послание до министъра на народната просвета А. В. Головин, в което за подобряване на работата в колонистките училища той предлага да се назначи за сметка на колонисткото ведомство отделен чиновник "запознат с педагогическата практика и езика на колонистите". Според него този чиновник е необходим "за да наблюдава училищата в българските колонии и да присъства на Съветите [Попечителните – б. м., В. Т.]..."³⁴. Ясно е, че предложения от този род не съдействат за развитието на образованието сред българските колонисти, тъй като не се предлага никаква друга помощ, освен "присъствие и наблюдение".

Като начало на практическа дейност, насочена към подобряване на плачевното състояние на образованието в новите български колонии, може да се посочи датата 27 януари 1868 г. Тогава се провежда първото заседание на комисията по устройването на колонии на чуждестранните заселници под председателството на заместник-министъра на държавните имоти А. О. Расета. На това заседание публично се признава, че е необходимо да се обръща внимание не само на проблемите, свързани с устройването на бита на колонистите, но и на тези, касаещи тяхното образование. Комисията приема решение за откриването на централно училище в една от големите българо-славянски колонии³⁵.

При търсенето на средства за подпомагане на образованието на българите комисията обръща поглед към останалите незаети земи. Много от земите се оказват свободни в резултат от наложеното през 1863 г. ограничение на потока от славянски преселници, идващи от територии извън границите на Русия. Свободният поземлен фонд в размер на 25 000 десетини е разпределен на 18 оброчни участъка, които комисията възнамерява да даде за ползване³⁶. Тя решава да издейства разрешение доходите, постъпващи от тези парцели, да се заделят за построяването на училище и оборудването му с мебели и учебни пособия. Комисията възнамерява да използва този източник на приходи и за издръжката на щатния състав на училището след неговото откриване³⁷. На практика обаче тези решения на комисията не се осъществяват.

С цел обсъждане на проекто-предложението през 1870 г. е свикана вече междуведомствена комисия. За неин председател е назначен членът на съвета

на министъра на държавните имоти В. А. Иславин. В комисията влизат още директорът на Департамента по проблемите от общ характер към Министерството на държавните имоти М. Н. Медем и вицедиректорът на Департамента по духовните въпроси на чуждите вероизповедания към Министерството на вътрешните работи Н. Ф. Коскул. За делопроизводител на комисията е назначен началникът на отдела по колонии в Департамента по проблемите от общ характер към Министерството на държавните имоти А. А. Клаус. Определяйки насоките, в които ще работи комисията, на 22 август 1870 г. М. Н. Медем пише до завеждащия II-ри отдел на Личната канцелария на Негово величество С. Н. Урусов: "Предложенията на комисията могат да се осъществят за сметка на самите колонисти, без ни най-малки пожертвования от хазната"³⁶. Така предложенията на комисията, свързани с подобряването на образованието в българските колонии, се прехвърлят отново на отговорността на колонистките общества.

Проектът за училищата в селищата на чуждестранните колонисти предвижда създаването на многостепенна образователна система. Тази система включва създаването на селски (еднокласни) и централни (двукласни) училища. За цел на обучението в тези учебни заведения се определя получаването на общо начално образование и усвояването на знания по руски език. Проектопредложението уточнява и спецификата на обучение в селските еднокласни училища: "преподаването на предметите се извършва на... руски и български езици, като се обръща особено внимание на това учениците... да могат да четат без затруднения на руски език, както и да пишат по руски без груби ортографични грешки"³⁹.

Що се касае до изучаването на българския език в двукласните централни училища, то се свежда до знанието на "основните граматични правила като сравнителен материал при усвояването на правилата на руската граматика"⁴⁰. По този начин проектопредложението за училищата в селищата на чуждестранните колонисти е насочено в основната си част към русифициране на образованието в българските колонии.

Този проект получава известна поддръжка. Например попечителят на Одеския учебен окръг С. П. Голубцов на 25 октомври 1871 г. информира Департамента на народната просвета, че българският език трябва да се използва от учителите в училищата само като средство за преподаването на руски език, който може да се усвои практически в училищата само ако преподаваните предмети се изучават на руски език⁴¹.

Осъществяването на този проект е отложено, тъй като на основание на утвърдения от Александър II "Устав за земските повинности" от 4 юни 1871 г. чуждестранните колонисти преминават в категорията на селяните собственици, в резултат на което се ликвидира Попечителният комитет на

чуждите преселници в юга на Русия и всичките му подведомствени учреждения. Бившите колонисти преминават под пряко подчинение на "ведомството на всички губернски и уездни управления, а също и на местните учреждения, занимаващи се със селските дела"⁴².

На българските колонисти се дава възможността да откупят земята, която обработват, и да стават пълноправни нейни собственици. Сумата, която бившите колонисти трябва да заплатят, е по 8 рубли на десетина, като не се фиксира определен срок за изплащането на парите. По такъв начин на колонистите е предоставено правото да откупят земята си всеки според възможностите си. До окончателното изплащане на земята те се задължават да внасят поземлена такса в размер на 40 копейки на десетина⁴³.

Считано от 4 юни 1871 г. бившите български колонисти са освободени от "военно-квартирна повинност" за период от десет години⁴⁴. Въпреки това, от 1874 г. те са задължени да отбиват всеобща военна повинност на равни начала с останалото население на империята⁴⁵. Към началото на Руско-турската война от 1877–1878 г. завършва прехвърлянето на отговорностите по управлението и финансирането на селските училища в бившите български колонии на местните земства. По данни от 1877 г. 139 селски училища в Цареводарски, Романовски, Преславски и Бердянски уезд на Таврическа губерния се издържат от средства на земствата. Това се обяснява с факта, че заселниците на тези области са обложени със същите такси, които останалото население заплаща за народно образование. На бившите колонистки общества е оставена само грижата да осигурят помещение, отопление и охрана за училището⁴⁶.

С преминаването на българите-колонисти към категорията на селяните-собственици и с ликвидирането на Попечителския комитет на чуждите преселници в юга на Русия през 1821 г. започва преподчиняването им от Министерството на държавните имуществата на общите губернски и уездни управления и на местните учреждения по селските дела.

Анализирайки резултатите от това преподчиняване на българите, Н. С. Державин пише: "Независимо от обстоятелството, че запазват някои от предимствата, с които се ползват до този момент, все пак те попадат под един знаменател с останалото селско население на Русия относно административното попечителство на нуждите на народа, като по този начин са изцяло оставени на произвола на съдбата"⁴⁷.

Въз основа на анализа на резултатите от дейността на руското правителство по настояването и устройването на бесарабските българи в Приазовието могат да се направят следните изводи. Заселването и устройването

на българите в този регион е пряко свързано с колонизационната политика на Русия, която е заинтересована от усвояването на пустеещите земи, в това число и на тези, изоставени от татарите. Руското правителство, взаимодействайки активно с органите на местната власт, оперативно решава всички възникнали проблеми в процеса на създаване и устройване на стопанството на българите в новите колонии. Тази политика е доста ефективна и допринася в немалка степен за смекчаване на болезненото интегриране на неотдавнашните жители на Молдавското княжество в икономическия живот на Приазовието. В културно-просветната сфера обаче бесарабските българи се сблъскват с провежданата от местните органи на властта политика, насочена към русификация на образованието. Те се опитват да противостоят на тези действия, да се борят за запазване на своята национална самобитност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Сборник договоров России с другими государствами. Москва, 1952, 29–34.

² Сохань, П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев, 1976, с. 63.

³ Список населенных мест по сведениям 1864 года. XII. Таврическая губерния. Спб., 1865, 24–63.

⁴ Иванов, И. С. Краткий очерк болгарских колоний в Бессарабии. – В: Записки Бессарабского областного статистического комитета. Под ред. А. И. Егунова. Кишинев, 1864. Т. I; Клаус, А. А. Наши колонии. Материалы по истории и статистике инностранный колонизации в России. Спб., 1869; Титоров, И. Българите в Бесарабия. С., 1905; Батюшков, П. Н. Бессарабия. Историческое описание. Спб., 1892; Попруженко, М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. – В: ЗООИД, 1910. Т. 28; Стойков, П. Религиозно-нравственное состояние болгарских колоний в Бессарабии со времени их основания до настоящего времени. – В: Труды Бессарабского историко-археологического общества. Кишинев, 1911. Вып. I; Державин, Н. С. О болгарях и болгарском переселении в Россию. Бердянск, 1912; Димитров, Д. Д. Из Бесарабии в Таврия. – В: Язык и литература. 1930. Т. I; Чертан, Е. Е. Русско-румынские отношения в 1859–1863 годах. Кишинев, 1963; Гросул, В. Я., Чертан, Е. Е. Россия и формирование румынского независимого государства. Москва, 1969; Бернштейн, С. Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII–XIX веках. – Советское славяноведение. 1980, № 1; Хаджиниколова, Е. Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию 1860–1861 г. – ВНР. 1986. № 3; Хаджиниколова, Е. Българските преселници в южните области на Русия 1856–1877 г. С., 1987; Грек, И. Преселването на българи от бесарабската част на Молдавското княжество в Приазовието (края на 50-те – началото на 60-те години на XIX в., – В: Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1993. Т. 2; Грек, И., Червенков, Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. С.,

1993; Турков, В. В. Деятельность российской дипломатии по переселению бессарабских болгар на южноукраинские земли (конец 50-ых – начало 60-х гг. XIX века.) – В: Болгарский ежегодник. Харьков–София, 1996. Т. 2.

⁵ Памятная книга Таврической губернии под ред. К. В. Ханацкого. Симферополь, 1867, вып. I, с. 196.

⁶ О заселении Крыма новыми поселенцами. – В: Русский вестник. 1866, № 5, Т. 63, с. 260.

⁷ Российский государственный исторический архив Санкт-Петербурга (РГИА), ф. 383, оп. 23, д. 35704, л. 163.

⁸ Памятная книга Таврической губернии..., с. 487.

⁹ Державин, Н. С. Очерки быта южно-русских болгар. – В: Этнографическое обозрение. 1898, № 3, 37–38.

¹⁰ РГИА, ф. 383, оп. 23, д. 35704, л. 125.

¹¹ Постников, В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва, 1891, 180–181.

¹² Переселенцы из Турции и Молдавии. – В: Журнал министерства государственных имуществ, 1861, Т. 78, кн. 4, с. 95.

¹³ Заселение Новороссийского края в 1862 году. – В: Журнал министерства государственных имуществ. 1863, Т. 82, с. 467.

¹⁴ Пак там, с. 468.

¹⁵ Пак там, с. 469.

¹⁶ РГИА, ф. 383, оп. 2, д. 35681, Ч. 3, л. 348.

¹⁷ Пак там, д. 35681, Ч. 3, л. 32.

¹⁸ Пак там, л. 38.

¹⁹ Пак там, л. 110.

²⁰ Пак там, л. 145.

²¹ Пак там, л. 184.

²² Пак там, оп. 8, д. 3727, л. 182.

²³ Пак там, л. 188.

²⁴ Пак там, л. 184–185.

²⁵ Пак там, ф. 381, оп. 44, д. 20608, л. 1–3.

²⁶ Пак там, л. 23.

²⁷ Пак там, ф. 381, оп. 44, д. 20608, л. 12–13.

²⁸ Пак там, д. 20683, л. 20.

²⁹ Пак там, ф. 381, оп. 10, д. 5485, л. 20–22.

³⁰ Пак там, л. 40.

³¹ Пак там, л. 47–48.

³² Пак там, ф. 381, оп. 44, д. 20654, л. 25.

³³ Пак там, л. 28.

³⁴ Пак там, ф. 733, оп. 170, д. 152, л. 14.

³⁵ Пак там, ф. 381, оп. 8, д. 3708, л. 9.

³⁶ Пак там, л. 10.

³⁷ Пак там, л. 11.

³⁸ Пак там, ф. 1261, оп. 2, д. 113, л. 1.

³⁹ Пак там, л. 4.

⁴⁰ Пак там, л. 7.

⁴¹ Пак там, ф. 733, оп. 170, д. 507, л. 61.

⁴² Продолжение свода законов Российской империи, изданного в 1857 году.

Устав о земских повинностях. Спб., 1872, 43–44.

⁴³ Державин, Н. С. О болгарях и болгарском переселении в Россию. Бердянск, 1912, с. 23.

⁴⁴ Продолжение свода законов Российской империи..., с. 49.

⁴⁵ Державин, Н. С. О болгарях и болгарском переселении в Россию..., с. 24.

⁴⁶ РГИА, ф. 1291, оп. 66, д. 45, л. 158. Въпросът за прехвърлянето на отговорностите относно бившите колонистки училища е решен окончателно с императорския указ от 2 май 1881 г. Всички централни учебни заведения и селски училища в бившите български и немски колонии на Бесарабска, Екатеринославска, Таврическа и Херсонска губерния преминават под ръководството на Министерството на народната просвета “заедно с фондовете и таксите, за сметка на които се поддържат тези училища..., и с цел при новото управление да се запази правото на съответното духовенство да следи за религиозното образование на юношите...”. Вж. пак там, л. 188.

⁴⁷ Державин, Н. С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. Симферополь, 1908, с. 57.